

УДК 930'06(477)-047.44:304.3(477.62)"1939/1945"

ПРОЦЕНКО ЄВГЕНІЯ,*асистент, завідувач навчальної лабораторії кафедри історії України,
Донецький національний університет імені Василя Стуса, м. Вінниця*

КУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ НА ДОНБАСІ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ДИСКУРС

Стаття присвячена історіографічному дискурсу культурних процесів на Донбасі в роки Другої світової війни. Проаналізовано науковий доробок радянських, сучасних українських, зарубіжних істориків та краєзнавців, виокремлені концепції, парадигми, які існували в історичній науці протягом різних історичних періодів. Особлива увага приділена перспективності та актуальності теми. Автором статті визначено коло питань, які потребують додаткового наукового опрацювання, зокрема культурна пам'ять та культурна політика, психологічні та ментальні аспекти життя населення в роки війни. Перспективним видається створення робіт міждисциплінарного характеру.

Ключові слова: історіографія; культура; Друга світова війна; Донбас.

Постановка проблеми та стан її вивчення. На сучасному етапі розвитку української історичної науки відбувається переосмислення багатьох ключових проблем вітчизняної історії, зокрема періоду Другої світової війни. Окрім військових економічних та політичних питань дослідники звертаються до вивчення соціокультурної сфери війни.

Культурне життя українського населення в роки Другої світової війни неодноразово ставало об'єктом дослідження в історичній науці, накопичено значний фактичний матеріал, однак пережитий досвід війни та окупації, в тому числі в сфері культури, вимагає постійного переосмислення, концептуалізації, використання новітніх методологічних підходів, особливо сьогодні, приймаючи до уваги трагічні події на Сході України.

Концептуальне переосмислення культурних процесів на Донбасі в роки Другої світової війни, визначення їх впливу на культурне життя та свідомість населення регіону можливо лише за умов усвідомлення та врахування наукового доробку історичної науки.

Окремі аспекти досліджуваної теми знайшли висвітлення у ряді праць, присвячених аналізу радянської, української та зарубіжної історіографії періоду Другої світової війни [Лисенко, 2011; 2007; Стецкевич, 2010; Друга світова війна як виклик для української історіографії, 2008] та історії культури України [Скрипчук, 2012; Колесник, 2002]. Проте, зазначені наукові розвідки мали на меті створити загальні уявлення про стан вивчення історії війни, культури та окремих їх аспектів. До сьогодні немає роботи, присвяченої огляду та аналізу історіографії культурних процесів на Донбасі в роки Другої світової війни.

Метою статті є історіографічний дискурс культурних процесів на Донбасі в роки Другої світової війни.

Виклад основного матеріалу. Аналіз ступеня вивченості культурних процесів, що відбувались у регіоні протягом Другої світової війни, доцільно здійснювати у двох площинах. По-перше, це вивчення та аналіз досліджень про культуру СРСР, УРСР, Донбасу взагалі та у конкретно-історичний період, який потребує застосу-

вання хронологічно-проблемного принципу дослідження. По-друге, це аналіз досліджень з історії Донбасу та виокремлення в них сюжетів, які так чи інакше висвітлюють стан культури в регіоні у роки війни.

Виходячи з характеру опрацьованих наукових досліджень, їх доцільно поділити на три групи, які репрезентують різні наукові підходи до вивчення проблеми: 1) розробки радянських вчених; 2) сучасна українська історіографія; 3) дослідження зарубіжних науковців та істориків діаспори.

Характеризуючи кожну з виокремлених груп, вважаємо за доцільне використати внутрішню класифікацію залежно від певного відповідного критерію. Так, радянську історіографію класифіковано нами в першу чергу за хронологічним, а вже потім за проблемним принципом, що пов'язано з впливом ідеології та політики на історичну науку в різні періоди історії СРСР.

Перші спроби усвідомити події Другої світової війни на теренах УРСР почали з'являтися ще у военний час. Провідною темою перших досліджень за авторством К.К. Дубіної [Дубина, 1942], О.М. Глухого [Глухий, 1942], К.І. Гурова [Гуров, 1942] та М.М. Новиченка [Новиченко, 1942] став опис злочинів нацистів проти населення, збитки, завдані господарству, промисловості, зокрема - культурі.

У 1942 р. вийшов збірник статей "Двадцять п'ять лет исторической науки в СССР" [1942], в якому описують етапи розвитку радянської історіографії з 1917 р. Вихід даного збірника окреслив "концептуальний" підхід, яким мали послуговуватись радянські історики щодо висвітлення періоду Другої світової війни, а саме патріотична позиція та допомога усього населення СРСР у боротьбі з Німеччиною.

У перше повосенне десятиріччя виходять ряд узагальнюючих праць по війні, в яких містились присвячені культурі розділи, роботи з окремих галузей культури. Так, освітня тематика відображена в роботах М.М. Грищенка [1948], І.Д. Золотоверхова [1947], Ф.І. Лисенка [1947], С.Х. Чавдарова [1947], автори зосередились на відбудовчих процесах в галузі освіти, боротьбі

вчителів та учнів проти окупантів. Подібні праці носили пропагандистський характер та закладали основу сталінської парадигми історії "Великої Вітчизняної війни".

Повоєнне десятиріччя позначилось виходом низки праць, присвячених відбудові Донбасу, які заклали основу ще однієї парадигми - наголошенні на виключно-промисловості, народного господарства та культури на Ворошиловградщині протягом 1943-1944 рр. Згодом виходять розвідки, присвячені промисловій відбудові Донбасу [Богорад, 1946; За коллективный стхановский труд, 1952; Новаторы Донбасса, 1946], в яких звеличувалась праця робітників та промислова потуга краю і, разом з тим, замовчувались проблеми, що існували в регіоні.

Однією з перших праць, яка висвітлювала особливості життя на регіональному рівні після визволення, стала робота А.І. Гаєвого [1944], присвячена відродженню промисловості, народного господарства та культури на Ворошиловградщині протягом 1943-1944 рр. Згодом виходять розвідки, присвячені промисловій відбудові Донбасу [Богорад, 1946; За коллективный стхановский труд, 1952; Новаторы Донбасса, 1946], в яких звеличувалась праця робітників та промислова потуга краю і, разом з тим, замовчувались проблеми, що існували в регіоні.

У період "хрущовської відлиги" розпочинається новий етап в радянській історіографії Великої Вітчизняної війни, яка стала для істориків томом для висвітлення керівної та спрямовуючої ролі Комуністичної партії у забезпеченні перемоги над ворогом.

Наприкінці 1950-х рр. виходять узагальнюючі багатотомні праці з історії української культури, окремі розвідки, присвячені історії різних галузей культури: робота А.І. Гуменюк [Гуменюк, 1963] присвячена народному хореографічному мистецтву України, кіномистецтво УРСР в 1930-1940-ві роки в роботах А.Є. Жуковець та Г.В. Журова [Жукова, Журов, 1959]. Однак, варто зазначити, що для робіт цієї доби характерною ознакою є погляд на українську культуру виключно крізь призму радянськості.

У цей же період з'являються праці краєзнавчого характеру, присвячені історії та культурі Донбасу. Це загальна робота по культурі Донбасу Р.І. Кігінька [1960], брошура О.В. Іонова [1946], у якій автор висвітлює період звільнення регіону, характеризує політику нацистських окупантів на Донбасі, як злочинницьку, в тому числі в культурній сфері.

У добу "застою" в радянській історіографії продовжується вивчення історії окремих галузей української культури в працях узагальнюючого характеру. Серед них робота І.С. Корнієнко [1970] про кінематограф УРСР, нариси історії українського радянського музичного театру Ю.О. Станішевського [1970], дослідження Г.М. Юхимця, присвячене історії українського мистецтва 1941-1960-х рр. [1983].

Для історичних праць другої половини 60-х-початку 80-х рр. ХХ ст. була характерна апологетика ролі Комуністичної партії протягом радянської історії, в усіх сферах життя, в тому числі у культурі. Саме таким підходом характеризуються праця Л.В. Максаквої [1965], присвячена історії радянської культури в роки війни, долі культурних цінностей. Авторка зосереджується на ролі партії у відбудові культури, замовчуються проблеми, які існували в культурній сфері, питання реєвакуації, репресії культурних діячів.

У наукових працях з окремих аспектів культури в роки війни продовжується лінія про героїзм народу, культурних діячів, міф про те, що вся сфера культури працювала на перемогу. Праця науковців СРСР в роки війни є головною темою роботи І.І. Ладивіра [1970]. Автор в гіпертрофованій формі прославляє радянську науку та внесок дослідників у перемогу над Німеччиною. Поза увагою історика залишилися долі вчених, проблеми в науковій сфері в період війни.

Діяльність релігійних конфесій на окупованій території, відносини між церквою та владою висвітлюються в дослідженнях С. Кривошеєва [1975] та А. Вещикова [1975]. У цих розробках церква в роки війни зображена як колабораціоністське утворення, засуджувалась її діяльність у роки окупації, відсутні дані про діяльність окремих релігійних громад. На разі відомо, що під час окупації в Донецькій та Луганській областях активізувався протестантський рух, але ця тема довго замовчувалась радянською історіографією.

Започатковані в "хрущовський період" краєзнавчі традиції продовжились у другій половині 1960-1980-х рр. Серед робіт цього жанру варто відмітити збірник "Поступь Донбасса" [1967], який містить статті публіцистів, істориків, краєзнавців, які в гіпертрофованій формі звеличують досягнення регіону в культурній та соціально-економічній сферах протягом 1920-1960-х рр. Важливо було продемонструвати, що регіон є зразковим, показовим не лише в промисловості, а й у культурній сфері.

Історія Донбасу в роки Другої світової війни відображена в роботі донецького історика Н.Ф. Хорошайлова [1982]. Робота перевантажена ідеологемами, увага автора зосереджена на героїзмі місцевих жителів, їх боротьбі з окупантами. Проте важливість даних розробок для дослідження полягає в тому числі в аналізі образу регіону, який панував у радянській історіографії того часу, та утвердженні ідеологем "непокоренный", "мужественный", які поклали початок міфу Донбасу і який, на жаль, отримав нове життя після 2014 року.

Предметні дослідження по окремих галузях культури Донбасу в цей період знайшли відображення в роботах М.М. Пазяка [1972], присвячені фольклору регіону, О.О. Кулика, який присвятив свою роботу історії Донецького обласного українського музично-драматичного театру імені Артема [1987] та Г.О. Гусинського [1967], який досліджував історію музеїв Донбасу.

Спроба узагальнити особливості післявоєнної культурної відбудови Донбасу була здійснена в роботі донецького історика Г.П. Ляшенко. Автор висвітлює основні напрямки роботи культурно-освітніх установ регіону, однак ідеологічні та цензурні обмеження, в рамках яких була створена робота, не дозволили розкрити специфіку культурного процесу в регіоні в означений період [Ляшенко, 1968].

Дослідження радянських істориків були зорієнтовані на обмежене коло проблем: кількісні показники розвитку культури, втрати цінностей в роки війни, хід відновлення культурних установ на визволених територіях, культурне будівництво у післявоєнний період, одностороннє висвітлення періоду окупації та ін., що не відображало дійсного стану культури. Всі зміни, що відбувались в процесі функціонування закладів культури, пов'язувались з досягненнями соціалістичного суспільства. Суттєвою рисою всіх наукових розробок радянського періоду була апологетика ролі Комуністичної партії у культурному будівництві в Україні. Водночас не можна заперечувати цінності наукового доробку радянських вчених, які забезпечували оперативний збір та опрацювання інформації, заклали підвалини вітчизняної історіографії Другої світової війни.

Наприкінці 1980-х рр. в історіографії УРСР, у зв'язку з початком періоду "гласності", розпочався процес концептуального переосмислення, критичного погляду на події Другої світової війни, в тому числі в культурній сфері, який продовжився у добу незалежності. Важливе значення для демократичних процесів в історичній науці, нового бачення сталінського режиму мала монографія В.М. Даниленка та Г.В. Касьянова "Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-і роки)" [Даниленко та Ка-

сьянов, 1991], в якій автори охарактеризували ідеологічні принципи радянської політики в галузі культури, розкрили справжні мотиви та здобутки українізації, тему сталінських репресій щодо української еліти.

Найбільшу групу в історіографічному дискурсі культурних процесів на Донбасі в роки Другої світової війни становлять наукові розробки українських істориків, краєзнавців, які вийшли з 1991 року по сьогодні.

Серед здобутків сучасної української історіографії виділяються праці М.В. Ковалю [1993; 1994; 1995; 1999] та О.Є. Лисенко [2011], в яких здійснюється концептуальне, історіософське, методологічне переосмислення періоду Другої світової війни. Проривом стало звернення до теми культури в роки окупації. Адже до цього автори (як узагальнюючих праць, так і регіональних розвідок) оминали увагою стан культурних процесів часів окупації. Через політику радянської влади щодо окупованих територій та населення, яке там залишалось, вважалось взагалі неможливим життя в окупації, тим більше культурне.

Однією з перших робіт загального характеру, присвячених культурі України з 1943 р., стало дослідження О.В. Замлинської [Замлинська, 1995]. Однак, авторка побіжно торкається ряду ключових питань, таких як стан освіти, науки, бібліотечної, архівної, музейної справи.

Цінними для розгляду є роботи, присвячені долі інтелігенції в роки війни, яка була носієм культури [Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.), 1994]. Серед них заслуговує на увагу дослідження В.О. Шайкан [2003], в якому авторка розглядає питання колабораціонізму, вітоки цього явища, його особливості та різновиди, аналізує факти співпраці місцевого населення, у тому числі інтелігенції, з окупантами на території Рейхскомісаріату та військової зони окупації.

Значний доробок в сучасній українській історіографії становлять дослідження, присвячені втратам Україною культурних цінностей, зокрема музейних, архівних, бібліотечних матеріалів [Севта, 2000, Кот, 1993, Ткаченко, 1996]. Проте головна увага дослідників, як і в радянські часи, приділена вилученню цінностей, підрахованню втрат, поверненню культурного надбання на Україну. Поза увагою дослідників залишаються такі аспекти, як співпраця архівних, музейних, бібліотечних працівників з окупантами, робота читалень та бібліотек в окупаційній зоні, доступ місцевого населення до діючих культурних установ, створення нацистами власних пересувних виставок для впливу на місцеве населення.

Сучасна українська історіографія привернула увагу до історії окремих галузей культури, у тому числі в роки війни. Зокрема це роботи В.М. Гайдабури [1998; 2004], присвячені діяльності театральних установ та митців в роки окупації; питання освіти в роки війни висвітлюється в працях С.В. Майбороди [2000] та О.В. Потильчака [1998], видавнича справа на території УРСР в роки війни представлена роботами К.М. Курилишина [2008] та В.М. Яременко [2008].

Звернення українських дослідників до культурного зрису Другої світової війни сприяло появі наукових розробок з вивчення духовного життя населення України у цей період [Грідіна, 2010], з історії релігії у часи війни, зокрема з питань відносин різних конфесій з нацистською та радянською владами, місця віруючої людини у дихотомії "церква - держава". Це зокрема дослідження В.В. Гордієнко [1999], І.М. Грідіної [2006], О.Є. Лисенка [1998], П.П. Панченка [1993], Н.Г. Стоколос [2004].

На окрему увагу заслуговують наукові розвідки, присвячені історії Донбасу, зокрема, це серія видань Інституту історії України [Кульницький та Якубова, 2016], які

розкривають особливості заселення регіону, напрями радянської культурної політики в краї; краєзнавчий доробок В.П. Стьопкіна [2003], який зібрав обширний фактографічний матеріал з досліджуваної проблеми, проте культура тут розглянута побіжно, оскільки автор не ставив перед собою задачі висвітлити культурні аспекти життя регіону.

Період окупації регіону знайшов висвітлення в роботі І.С. Тарнавського [1999], сучасний дискурс окупаційного режиму поданий у науковому доробку О.В. Стяжкіної [2016].

Окрему групу складають дослідження, присвячені безпосередньо культурним процесам на території Донбасу в різні історичні періоди.

Приміром, робота С.Л. Андросової [2010] стає в нагоді при дослідженні культурного життя на Донбасі у передвоєнні роки, хоча саме цей етап висвітлений слабше у порівнянні з роками окупації та визволення регіону, що пояснюється відсутністю традиції фіксування культурних питань на місцевому рівні до війни, знищенням та втратою під час окупації архівних фондів за період 1920-1930-х рр.

Дослідник Д.М. Титаренко [2014] звертається до стану культури у військовій зоні окупації, до якої входила територія Донбасу. Робота ґрунтується на масиві не лише вітчизняних, а й німецьких матеріалів. Науковцем піднімаються ряд важливих та раніше замовчуваних питань: відносини окупантів та місцевого населення, колабораціонізм. Оскільки автор досліджував культурні процеси у військовій зоні окупації, то особливості стану культури саме на Донбасі та відмінності радянської та нацистської політики в сфері культури виявились поза межами дослідження.

Праця О.Ю. Титаренко [2017] розкриває особливості культурного життя на Донбасі в період післявоєнної відбудови, значну увагу авторка приділила соціально-економічній та демографічній ситуації в регіоні, комеморативним практикам та мистецькому життю краю. Але поза увагою дослідниці залишилось духовне та релігійне життя повоєнного Донбасу, особливості реєвакації культурних установ та діячів.

Згадані вище праці не охоплюють всіх питань культурного життя в регіоні в роки війни, належної дослідницької уваги не приділено ряду ключових питань освіти, науки, релігії; не дивлячись на означені хронологічні межі, не можна скласти повноцінну картину про культурні процеси на Донбасі в роки Другої світової війни.

Окрему увагу слід приділити працям безпосередньо присвяченим окремим галузям культури, культурним установам регіону в роки війни. Система освіти в Донбасі 1941-1945 рр. висвітлена в монографії П.В. Доброва та М.О. Бистрої [2006], авторами розглянуто особливості освітнього процесу в регіоні, виконано порівняльний аналіз політики радянського та нацистського тоталітарних режимів у галузі освіти на Донбасі. Окремим аспектам культурного життя Донбасу в роки війни присвячені статті Д.М. Титаренка [2015] та І.С. Тарнавського [2018]. Питання шкільних підручників, які використовувалися в Україні і, зокрема, на Донбасі в зазначений період, досліджував В.В. Оліфіренко [2003].

Із здобуттям Україною незалежності здійснено спробу розширити проблематику досліджень, зокрема охарактеризувати динаміку культурних процесів у роки війни. Дослідниками проведено значну роботу з накопичення матеріалу щодо окремих аспектів розвитку культури як в Україні, так і в Донбасі зокрема. Водночас недоліком останніх досліджень є те, що до сьогодні поза належною увагою українських дослідників залишаються здобутки західної історіографії, особливо дже-

рела з німецьких архівів. Це, безумовно, заважає концептуальному переосмисленню, сприяє збереженню усталених, але не завжди вірних стереотипів. Й дотепер розробка історії культури на регіональному рівні знаходиться на початковій стадії.

Тема Другої світової війни стала предметом наукових розробок українських істориків діаспори, праці яких перевидаються в Україні. До розширення джерел з історії України періоду Другої світової війни долучився В. Косик; його ґрунтовне дослідження "Україна і Німеччина у Другій світовій війні" [1993] побудовано на унікальних джерелах, виявлених переважно в архівах західних держав, насамперед Німеччини. Дослідник висвітлює еволюцію ставлення українського населення до окупантів, зупиняється на особливостях релігійного життя в умовах окупації, розкриває механізми дії німецької окупаційної системи.

Дослідження посвяченню життю, в тому числі культурної сфери, стратегій виживання в роки нацистської окупації населення Рейхскомісаріату Україна стало темою дослідження нідерландського історика К. Беркгофа [2005; 2011]. Незважаючи на те, що робота не торкається зони військової адміністрації, до якої входив Донбас, робота дає можливість познайомитися з точкою зору західноєвропейського дослідника щодо подій Другої світової війни. Монографія є прикладом антропологічного підходу до аналізу історичних подій, автор розглядає в умовах війни насамперед людину, з її переживаннями, страхами та думками.

Перше ґрунтовне дослідження долі культурних цінностей України в роки Другої світової війни належить американській дослідниці П.К. Грімстед [Грімстед, 1994]. Авторка зосередилась на причинах та обсягах втрат культурних цінностей, що дає можливість комплексно підійти до аналізу діяльності бібліотек, музеїв та архівів у роки війни. Праця написана на матеріалах німецьких, польських, американських, чеських архівів.

Освітня політика Німеччини в Рейхскомісаріаті Україна знаходиться в центрі уваги монографії чеської дослідниці Б. Єржабкової [Єржабкова, 2008]. Авторка на основі широкого кола документів, зокрема інструкцій, постанов, рапортів, листування, що зберігається у фондах німецьких архівів, розкриває особливості функціонування освітньої системи як складової нацистського окупаційного режиму на українських територіях.

Стосовно регіонального рівня, то Донбас став темою дослідження американського дослідника японського походження Гіроякі Куромія [2002] та польської дослідниці Марти Студенної-Скрукві [2014]. Науковці звернулись до питання ідентичності Донбасу, крізь призму його історії.

Період окупації регіону досліджувала німецька дослідниця Тая Пентер [Penter, 2005], яка у співтворстві з Дмитром Титаренком [Penter and Titarenko, 2011] звернулася до спогадів жителів регіону в період нацистської окупації, дослідила їх уявлення та світосприйняття в ці роки.

Розвідки зарубіжних дослідників характеризуються різноманітністю викладу історичного матеріалу та є важливими з точки зору нових поглядів, концепцій, методів дослідження. Однак їх пізнавальний характер є обмеженим, оскільки вони в ряді випадків недостатньо використовують документальні матеріали, що зберігаються у вітчизняних архівах.

Висновки

Дискурс історіографії культурних процесів на Донбасі в роки Другої світової війни свідчить, що досі немає комплексного дослідження, в якому б культурні проце-

си на території регіону в період війни виступали предметом окремого наукового дослідження. Необхідність проведення дослідження за темою зумовлена недостатнім її вивченням в історичній літературі та сучасними проблемами українського суспільства в об'єктивному відтворенні соціально-культурної сфери Другої світової війни, концептуальному переосмисленні культурних процесів на Донбасі в роки Другої світової війни, визначенню їх впливу на культурне життя та свідомість населення регіону. Значні перспективи в даній темі мають застосування новітніх методологічних основ, напрацювання чіткого понятійного апарату, створення робіт міждисциплінарного характеру, зокрема на стику соціально-історичної антропології, культурології, етнополітики. Недостатньо висвітленими залишаються питання культурної пам'яті та політики, особливостей психології та ментальності населення в роки війни, що у свою чергу потребуватиме нового погляду на джерельну базу, методологічні засади та стан дослідження культурних процесів на Донбасі в роки Другої світової війни.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андросова С.Л. Культурні процеси в Донбасі в 20-30-ті рр. XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Донецький національний університет. Донецьк, 2010. 296 с.
2. Беркгоф Карел. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. К.: Критика, 2011. 454 с.
3. Беркгоф Карел. Чи було релігійне відродження в Україні під час нацистської окупації? *Український історичний журнал* (далі - *Укр.іст.журн.*). 2005. № 3. С.18-38.
4. Бистра М.О., Добров П.В. Система освіти в Донбасі в роки Другої світової війни. Донецьк: Норд-Прес, 2006. 273 с.
5. Богорад Д.И. Будущий Донбасс. Сталино, 1946. 54 с.
6. Вещиков А. Война и вера (Религия и церковь в СССР в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.). *Наука и религия*. 1975. № 1. С. 15-20.
7. Гаевой А.И. Возрождение хозяйства и культуры Ворошиловградской области. М.: Госполитиздат, 1944. 46 с.
8. Гайдабура В.М. Театр, захований в архівах. К., 1998. 224 с.
9. Гайдабура В.М. Театр між Гітлером і Сталіним. К., 2004. 317 с.
10. Глухий О.М. Німецькі фашисти - люті вороги українського народу. М., 1942. 38 с.
11. Гордієнко В.В. Православні конфесії в Україні періоду Другої світової війни (вересень 1939-вересень 1945 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 1999. - 189 с.
12. Грищенко М.М. Народна допомога школі. К.: Радянська школа, 1948. 76 с.
13. Грідіна І.М. Духовне життя населення України в роки Другої світової війни (1939-1945 рр.). Донецьк: ДонНУ, 2010. 419 с.
14. Грідіна І.М. Православні віруючі України у роки Другої світової війни. Донецьк: Норд - Прес, 2006. 212 с.
15. Грімстед К.П., Боряк Г. Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв. К.: Львів: Червона калина, 1991. 120 с.
16. Гуменюк А.І. Народне хореографічне мистецтво України. К.: Вид-во Акад. Наук УРСР, 1963. 235 с.
17. Гутов К.І. Фашистський розбій на Україні. М., 1942. 47 с.
18. Гусинський Г.О. Музеї Донеччини. *Укр. іст. журн.* 1967. № 11. С. 45-47.
19. Даниленко В. М., Касьянов Г. В. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-і роки). К.: Наук. думка, 1991. 96 с.
20. Двадцять п'ять лет исторической науки в СССР; Сб. ст. М., 1942. 288 с.
21. Добров П.В., Грідіна І.М., Калашнікова В.Є. Історико-культурні цінності Східної України в роки Великої Вітчизняної війни. Донецьк: ДонНУ, 2011. 236 с.
22. Друга світова війна як виклик для української історіографії. *Україна модерна*. К., 2008. №2. С.13-59.

23. Дубина К.К. Варвары двадцатого века. Саратов: Укр-видав, 1942. 16 с.
24. Єржабкова Б. Шкільна справа та шкільна політика в Рейхскомісаріаті «Україна» (1941-1944) у світлі німецьких документів. К.: Наук. думка, 2008. 272 с.
25. Жукова А.Є., Журов Г.В. Українське радянське кіномистецтво. 1930-1941 рр. К., 1959. 232 с.
26. За коллективный стахановский труд. Сталино: Сталинское областное издательство, 1952. 124 с.
27. Замлинська О.В. Культурне життя в Україні у 1943-1953 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 1995. 21 с.
28. Іонов О.В. Злочинства німців у Донбасі. К.: Політвидав України, 1946. 37 с.
29. Кігінько Р.І. Розквіт культури Донецького краю. Сталіно: Донбас, 1960. 36 с.
30. Коваль М.В. Доля української культури за «нового порядку» (1941-1944 рр.). *Укр. іст. журн.* 1993. № 11-12. С. 15-38.
31. Коваль М.В. Друга світова війна і Україна (1939-1945 рр.). Історіософські нотатки. К., 1999. 75 с.
32. Коваль М.В. Друга світова і Велика Вітчизняна війни та сьогодення. Роздуми історика. *Укр. іст. журн.* 1995. №3. С.3-22.
33. Коваль М.В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війні 1939-1945 рр.: Спроба сучасного концептуального бачення. К, 1994. 58 с.
34. Колесник І.І. Українська культура та історіографія: історія ментальностей. *Укр. іст. журн.* 2002. №1. С.26-37.
35. Косик В.М. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж - Нью-Йорк - Львів, 1993. 659 с.
36. Кот С. Евакуація українських музеїв 1941 року: загублені реліквії. *Київ.* 1993. № 6. С. 152-155.
37. Кривошеєв С. Фашизм і церква. *Людина і світ.* 1975. № 5. С. 3-6.
38. Кулик О.О. Донецький обласний український музично-драматичний театр імені Артема. К.: Мистецтво, 1987. 133 с.
39. Кульчицький С., Якубова Л. Триста років самотності: український Донбас у пошуках смислів і Батьківщини. К.: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2016. 720 с.
40. Курилишин К.М. Україномовна легальна періодика часів нацистської окупації 1939-1944 рр.: автореф. дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 2008. 18 с.
41. Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870-1990-і роки. К.: Основи, 2002. 510 с.
42. Лисенко О.Є. Дослідження історії Другої світової війни у сучасній Україні: основні тенденції та перспективи. *Укр. іст. журн.* 2011. №4. С. 165-194.
43. Лисенко О. Українська історіографія II світової війни: між законмірністю і парадоксом. *Україна-Росія: діалог історіографій: Матеріали міжнар. наук. конф. Київ-Чернігів:* РВК «Деснянська правда», 2007. С. 143-156.
44. Лисенко О.Є. Церковне життя в Україні. 1943-1946 рр. К.: Основа, 1998. 391 с.
45. Ляшенко Г.П. Успіхи культурного будівництва в Донбасі в післявоєнні роки (1943-1950 рр.). Донецьк, 1968. 90 с.
46. Максакова Л.В. В рядах воюючого народу. М.: Мысль, 1965. 124 с.
47. Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст): У 3-х кн. Кн. 3. К.: Ін-т історії України, 1994. 153 с.
48. Нестеренко В.А. Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941- 1943 р.р. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. К., 2005. 207 с.
49. Новаторы Донбасса. Сталино: Сталинское областное книжно-газетное издательство, 1946. 77 с.
50. Новиченко М.М. Німецька кріпаччина. Саратов: Укр-видав, 1942. 32 с.
51. Оліфіренко В.В. Підручник з української літератури: історія і теорія. Донецьк: Східний видавничий дім, 2003. 324 с.
52. Пазяк М. Фольклорні надра Донбасу. *Народна творчість та етнографія.* 1972. № 2. С.67-72.
53. Панченко П.П. Релігійні конфесії в Україні. К., 1993. 245 с.
54. Поступь Донбасса (сборник). Д., 1967. 252 с.
55. Себта Т.М. Архівні джерела про українські культурні цінності вивезені нацистами в роки Другої світової війни: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. К., 2000. 17 с.
56. Скрипчук Г.В. Історіографія культури України в роки незалежності. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія «Історія та географія».* Х.: Колегіум, 2012. Вип. 46. С.4-8.
57. Степкин В.П. Жизнь при немцах: на Родине и на чужбине (Донбасс 1941-1943 гг.): историко-краеведческий очерк. Донецк, 2003. 52 с.
58. Стецкевич В.В. Радянська історіографія Другої світової війни. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Том 1. К.: Наукова думка, 2010. С. 43-82.
59. Стоколос Н.Г. Конфесійна політика окупаційної адміністрації рейхскомісаріату «Україна» в 1941-1942 р.р. *Укр. іст. журн.* 2004. № 3. С. 91-109.
60. Студенна-Скруква М. Український Донбас. Обличчя регіональної ідентичності. К.: Лабораторія законодавчих ініціатив, 2014. 410 с.
61. Стяжкіна О. Дискурс окупації як механізм осмислення російської агресії проти України. Нові сторінки історії Донбасу. 2016. Кн. 25. С. 71-99.
62. Тарнавський І.С. «Маріупольське відродження» в умовах нацистської окупації. *Сторінки історії: збірник наукових праць. К.: КПІ ім. Ігоря Сікорського,* 2018. С. 82-94.
63. Тарнавський І.С. Окупаційна політика нацистської Німеччини та її союзників в Україні в 1941-1944 рр.: дис. ... д-ра. іст. наук: 07.00.01. Донецький національний університет, Донецьк, 2013. 555 с.
64. Титаренко Д.М. Культурні процеси в Україні у роки нацистської окупації (зона військової адміністрації). Львів-Донецьк, 2014. 442 с.
65. Титаренко Д.М. Культурне життя на Донбасі під час нацистської окупації. *Укр. іст. журн.* 2015. №2. С. 67-84.
66. Титаренко Д.М. Преса Східної України періоду німецько-фашистської окупації як історичне джерело (1941-1943 р.р.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Донецький національний університет. Донецьк, 2002. 255 с.
67. Титаренко О.Ю. Культурне життя на Донбасі у відбудовчий період (1943-1953 рр.): дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01. Дніпро, 2017. 288 с.
68. Ткаченко М.І. Музеї України під час Другої світової війни (1939-1945 рр.): автореф. дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01. К., 1996. 23 с.
69. Фомін А.В. Вплив нацистської окупації на соціальну сферу України (1941-1943 рр. За матеріалами Донецької, Луганської і Харківської областей): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Луганськ, 2007. 220 с.
70. Хорошайлов Н.Ф. Донбасс непокоренный. Донецк: Донбасс, 1982. 100 с.
71. Шайкан В.О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в роки Другої світової війни. Кривий Ріг: Мінерал, 2003. 451 с.
72. Юхимець Г.М. Українське радянське мистецтво 1941-1960 років. К.: Мистецтво, 1983.160 с.
73. Яременко В.М. Політика німецького окупаційного режиму щодо преси в рейхскомісаріаті «Україна» (1941-1944 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. К., 2008. 17 с.
74. Penter T. Zwangsarbeit: Arbeit für den Feind. Der Donbass unter deutscher Okkupation (1941-1943). Geschichte und Gesellschaft. 31. Jahrg., H. 1, Arbeitseinsatz und Zwangsarbeit im besetzten Europa, 2005. pp. 68-100.
75. Penter T. Titarenko D. Local memory on war, German occupation and postwar years. An oral history project in the Donbas. *Cahiers du monde russe,* 2011/2. Vol 52. pp. 475-497.

Protsenko Yevgeniia,

Assistant Professor, Head of the Educational Laboratory
of the Department of Ukraine's history at the Faculty of History,
Vasyl Stus Donetsk National University in Vinnytsia

CULTURAL PROCESSES IN DONBASS REGION DURING THE SECOND WORLD WAR: HISTORIOGRAPHICAL DISCOURSE

The article is devoted to the discourse of historiography of cultural processes in the Donbass during the Second World War. The author analyzes the works of Soviet, Ukrainian and foreign historians on the topic. An essential feature of all the scientific research results of the Soviet period was the apologetics of the role of the Communist Party in cultural construction in Ukraine. At the same time, one can not deny the value of the scientific achievements of Soviet scholars who laid the foundations of modern Ukrainian historiography of the Second World War. With the achievement of Ukraine's independence, an attempt was made to broaden the research issues, in particular to characterize the dynamics of cultural processes during the war years. The researchers carried out significant work on the accumulation of material on certain aspects of cultural development, both in Ukraine and in Donbass in particular. Modern Ukrainian studies still have stereotypes, poorly studied regional studies, the topic of cramped memory, trauma, politics, psychological aspects of the war. Foreign historiography is important for a methodological and conceptual point of view, but scientific publication are deprived of materials from Ukrainian archives. Consequently, cultural processes in the Donbas during the Second World War did not become the subject of scientific research and require further consideration.

Key words: historiography; culture; World War II; Donbass.

REFERENCES

1. Androsova, S.L., 2010. *Cultural processes in Donbas region during the 20-30 s of the 20th century*: Extend abstract of thesis. Donetsk, 296 p. (ukr)
2. Berkhof, K., 2011. *Harvest of despair. Life and death in Ukraine under Nazi rule*. K.: Criticism, 454 p. <https://doi.org/10.3138/cjh.40.3.538> (ukr)
3. Berkhof, K., 2005. *Was religious reappearance in Ukraine during the Nazi occupation? Ukrainian Historical Journal (Ukr.hist.journ.)*. No. 3. p.18-38. (ukr)
4. Bogorad, D.I., 1946. *Future of Donbass*. Stalino, 54 p. (rus)
5. Bystra, M.O., Dobrov, P.V., 2006. *The education system in the Donbas during the Great Patriotic War*. Donetsk.: Nord-Press, 273 p. (ukr)
6. Danilenko, V.M., Kasianov, G.V., 1991. *Stalinism and the Ukrainian intelligentsia (20-30s)*. K.: Science opinion, 96 p. (ukr)
7. Dobrov, P.V., Gridina, I.M., Kalashnikova, V.Yu., 2011. *Historical and cultural values of Eastern Ukraine during the Great Patriotic War*. Donetsk: DonNU, 236 p. (ukr)
8. *Donbass journey (compilation)*, 1967. Donetsk, 252 p. (rus)
9. Dubina, K.K., 1942. *Vandals of the twentieth century*. Saratov: Ukrvydav, 16 p. (rus)
10. *Essays on the history of the Ukrainian intelligentsia (first half of the twentieth century)*: Book 3. K.: Institute of History of Ukraine, 1994. 153 p. (ukr)
11. *Following Collective Stakhanov's Work*, 1952. Stalin: Stalin's regional publishing house, 124 p. (rus)
12. Fomin, A.V., 2007. *The Influence of the Nazi Occupation on the Social Sphere of Ukraine (1941-1943 Based on the Materials of Donetsk, Lugansk and Kharkiv Regions)*: Extend abstract of thesis. Lugansk, 220 p. (ukr)
13. Gayevoy, A.I., 1944. *Revival of economy and culture of Voroshilovgrad region*. M.: Gorlizard, 46 p. (rus)
14. Glukhyi, O.M., 1942. *The German fascists are the fierce enemies of the Ukrainian people*. Moscow, 38 p. (ukr)
15. Gordiienko, V.V., 1999. *Orthodox denominations in Ukraine of the Second World War (September 1939-September 1945)*: Extend abstract of thesis. Kyiv, 189 p. (ukr)
16. Gridina, I.M., 2010. *Spiritual life of Ukraine during the Second World War (1939-1945)*. Donetsk: DonNU, 419 p. (ukr)
17. Gridina, I.M., 2006. *Orthodox believers of Ukraine during the Second World War*. Donetsk: Nord-Press, 212 p. (ukr)
18. Grimsted, K.P., Boriak, G., 1991. *The Destiny of Ukrainian Cultural Values during the Second World War: Destruction of Archives, Libraries, and Museums*. K.: Lviv: Chervona Kalyna, 120 p. (ukr)
19. Gryshchenko, M.M., 1948. *Popular support for school*. K.: Soviet school, 76 p. (ukr)
20. Gumeniuk, A.I., 1963. *Folk choreographic art of Ukraine*. K.: View of the Akad. Sciences of the Ukrainian SSR, 235 p. (ukr)
21. Gurov, K.I., 1942. *Fascist robbery in Ukraine*. Moscow, 47 p. (ukr)
22. Gusynskiy, G.O., 1967. *Museums of Donets region*. *Ukr.hist.jorn.* No.11. pp. 45-47. (ukr)
23. Haidabura, V.M. The theater is hidden in the archives. K., 1998. 224 p. (ukr)
24. Haidabura, V.M. The theater between Hitler and Stalin. K., 2004. 317 p. (ukr)
25. *Innovators of Donbass*, 1946. Stalin: Stalin's Regional Book and Newspaper Publishing House, 77 p. (rus)
26. Ionov, O.V., 1946. *Crime of the Germans in the Donbass*. K.: Polityvd Ukraine, 37 p. (ukr)
27. Khoroshailov, N.F., 1982. *The Donbass is unruly*. Donetsk: Donbass, 1982. 100 p. (rus)
28. Kiginko, R.I., 1960. *The flowering of the culture of the Donetsk region*. Stalino: Donbass, 36 p. (ukr)
29. Kolesnik, I.I., 2002. *Ukrainian culture and historiography: history of mentality*. *Ukr.hist.journ.* No 1. pp. 26-37. (ukr)
30. Kosyk, V.M., 1993. *Ukraine and Germany in the Second World War*. Paris - New York - Lviv, 659 p. (ukr)
31. Kot, S., 1993. *Evacuation of Ukrainian museums in 1941: lost relics*. Kiev. 1993. No. 6. pp. 152-155. (ukr)
32. Koval, M.V., 1993. *The fate of Ukrainian culture in the «new order» (1941-1944)*. *Ukr.hist.journ.* No. 11 - 12. pp. 15-38. (ukr)
33. Koval, M.V., 1995. *The Second World War and the Great Patriotic War and the present. Reflections by the historian*. *Ukr.hist.journ.* No. 3. pp. 3-22. (ukr)
34. Koval, M.V., 1994. *Ukraine in the Second World War and the Great Patriotic War of 1939-1945: An attempt at a modern conceptual vision*. K, 1994. 58 p. (ukr)

35. Koval, M.V., 1999. *World War II and Ukraine (1939-1945)*. *Historiosophy notes*. K., 75 p. (ukr)
36. Kryvosheiev, S., 1975. *Fascism and the church. Human and world*. 1975. No. 5. pp. 3-6. (ukr)
37. Kulchytskyi, S., Yakubova L., 2016. *Three hundred years of loneliness: Ukrainian Donbass in search of meanings and Motherland*. K.: LLC «Publishing House» Clio «, 720 p. (ukr)
38. Kulik, O.O., 1987. *Artema Donetsk regional Ukrainian musical-drama theater named*. K.: Art, 133 p. (ukr)
39. Kurilyshyn, K.M., 2008. *Ukrainian-language legal periodicals during the Nazi occupation of 1939-1944*: Extend abstract of thesis. Lviv, 18 p. (ukr)
40. Kuromiya, H., 2002. *Freedom and Terror in the Donbas: A Ukrainian-Russian Borderland, 1870s-1990s*. K.: «Fundamentals», 510 p. (ukr)
41. Lysenko, O.Ye., 2011. *Study of the history of the Second World War in modern Ukraine: main trends and perspectives*. *Ukr.hist.journ.* No.4. pp. 165-194. (ukr)
42. Lysenko, O., 2007. *Ukrainian historiography of the Second World War: between the regularity and the paradox. Ukraine-Russia: The Dialogue of Historiography: Materials of Intern. sciences conf. Kiev-Chernihiv*: RVC «Desnianskaya Pravda», pp. 143-156. (ukr)
43. Liashenko, G.P., 1968 *The successes of cultural construction in the Donbass in the postwar years (1943-1950)*. Donetsk, 90 p. (ukr)
44. Lysenko, O.Ye., 1998. *Church life in Ukraine. 1943-1946*. K.: Osnova, 391 p. (ukr)
45. Maksakova, L.V., 1965. *In the ranks of the warring people*. M., 124 p. (rus)
46. Nesterenko, V.A., 2005. *Occupation regime in the military zone of Ukraine in 1941-1943 (administrative, economic and social aspects)*: Extend abstract of thesis. K., 2005. 207 p. (ukr)
47. Novichenko, M.M., 1942. *German serfdom*. Saratov: Ukrvydad, 32 p. (ukr)
48. Olifirenko, V.V. 2003. *Textbook on Ukrainian Literature: History and Theory*. East Publishing House, Donetsk, 324 p. (ukr)
49. Panchenko, P.P., 1993. *Religious denominations in Ukraine*. K., 1993. 245 p. (ukr)
50. Paziak, M., 1972. *Folk subsoil of the Donbas. Folk art and ethnography*. No.2. pp. 67-72. (ukr)
51. Penter T. *Zwangsarbeit: Arbeit für den Feind. Der Donbass unter deutscher Okkupation (1941-1943)*. *Geschichte und Gesellschaft*. 31. Jahrg., H. 1, Arbeitseinsatz und Zwangsarbeit im besetzten Europa, 2005. pp. 68-100.
52. Penter T. Titarenko D. *Local memore on war, German occupation and postwar years. An oral history project in the Donbas. Cahiers du monde russe, 2011/2. Vol 52. pp. 475-497. <https://doi.org/10.4000/monderusse.9348>*
53. Sebta, T.M., 2000. *Archival sources about Ukrainian cultural values exported by the Nazis during the Second World War*: Extend abstract of thesis. K., 17 p. (ukr)
54. *Second World War as a Challenge for Ukrainian Historiography, 2008. Ukraine is modern*. K. No. 2. pp.13-59. (ukr)
55. Shaikan, V.O., 2003. *Collaboration on the territory of the Reichskommissariat «Ukraine» and the military zone during the Second World War*. Kryviy Rih: Mineral, 451 p. (ukr)
56. Skrypchuk, G.V., 2012. *Historiography of Ukrainian culture during the years of independence. Collection of scientific works of the G.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University. Series «History and Geography»*. Kh. Kollegium, 2012. Ex. 46. pp. 4-8. (ukr)
57. Stepkin, V.P., 2003. *Life with the Germans: in the homeland and in a foreign land (Donbass 1941-1943): historical and regional essay*. Donetsk, 52 p. (ukr)
58. Stetskevich, V.V., 2010. *Soviet historiography of the Second World War. Ukraine Ukraine in the Second World War: a View from the 21st Century*. Volume 1. K.: Scientific Opinion, pp. 43-82. (ukr)
59. Stokolos, N.G., 2004. *Confessional Policy of the Occupation Administration of the Reichskommissariat «Ukraine» in 1941-1942*. *Ukr. is journ.* No. 3. pp. 91-109. (ukr)
60. Studenna-Skruckva, M., 2014. *Ukrainian Donbas. The face of regional identity*. K.: Laboratory of Legislative Initiatives, 2014. 410 p. (ukr)
61. Styazhkina, O., 2016. *Discourse of Occupation as a Mechanism for Understanding Russian Aggression Against Ukraine. New pages of Donbas history*. Kn. 25. pp. 71-99. (ukr)
62. Tarnavsky, I.S., 2018 *«Mariupol revival» in the conditions of the Nazi occupation. Pages of history: a collection of scientific works*. K., pp. 82-94. (ukr)
63. Tarnavsky, I.S., 2013. *Occupation policy of Nazi Germany and its allies in Ukraine in 1941-1944*: Extend abstract of thesis. Donetsk, 555 p. (ukr)
64. Titarenko, D.M., 2015. *Cultural life in Donbas region during the Nazi occupation*. *Ukr.hist. journ.* No2. pp. 67-84. (ukr)
65. Titarenko, D.M., 2014. *Cultural processes in Ukraine during the Nazi occupation (zone of military administration)*. Lviv-Donetsk, 442 p. (ukr)
66. Titarenko, D.M., 2002. *The press of Eastern Ukraine of the period of German fascist occupation as a historical source (1941-1943)*: Extend abstract of thesis. Donetsk, 255 p. (ukr)
67. Titarenko, O.Yu., 2017. *Cultural life in the Donbass during the rebuilding period (1943-1953)*: Extend abstract of thesis. Dnipro, 288 p. (ukr)
68. Tkachenko, M.I., 1996. *Museums of Ukraine during the Second World War (1939-1945)*: Extend abstract of thesis. K., 23 p. (ukr)
69. *Twenty-five years of historical science in the USSR, 1942*; Sat Art. Moscow, 288 p. (rus)
70. Veshchikov, A., 1975. *War and faith (Religion and church in the USSR during the years of the Great Patriotic War of 1941-1945). Science and religion*. 1975. No 1. pp. 15-20. (rus)
71. Yaremenko, V.M., 2008. *Policy of the German Occupation Regime on the Press in the Reichskommissariat «Ukraine» (1941-1944)*: Extend abstract of thesis. K., 17 p. (ukr)
72. Yerzhabkova, B., 2008. *School affairs and school policy in the Reichskommissariat «Ukraine» (1941-1944) in the light of German documents*. K.: Science. opinion, 272 p. (ukr)
73. Yukhymets, G.M., 1983. *Ukrainian Soviet Art 1941-1960*. Kyiv: Art, 160 p. (ukr)
74. Zamylnska, O.V., 1995. *Cultural life in Ukraine in 1943-1953*: Extend abstract of thesis. Kyiv, 21 p. (ukr)
75. Zhukova, A.Ye. and Zhurov, G.V., 1959. *Ukrainian Soviet Cinema Arts. 1930-1941*, K., 232 p. (ukr)